

## ТИПИ УСТАНОВ ВІДБУВАННЯ ПОКАРАНЬ ЗА ВИПРАВНО-ТРУДОВИМ КОДЕКСОМ УСРР 1925 Р.

Дем'янчук Т. Д.

У статті характеризуються основні типи кримінально-виконавчих установ які передбачалися Виправно-трудоим кодексом УСРР 1925 р. Встановлено, що до моменту прийняття кодексу ця система не була структурованою і керувалася принципами революційної доцільності. Специфікою радянської кримінально-виконавчої системи була децентралізація і підпорядкування виправних установ Народному комісаріату внутрішніх справ та наркомун юстиції. Обидві інституції були основними інструментами тоталітаризму й основні свої зусилля спрямовували на боротьбу з противниками радянської влади. Виправно-трудоим кодекс УСРР визначив структуру кримінально-виконавчої системи й передбачав функціонування установ для застосування заходів соціального захисту виправного характеру: 1) будинки ув'язнення; 2) виправно-трудоим будинки; 3) трудові колонії - сільськогосподарські, ремісничі та фабричні; 4) ізолятори спеціального призначення; 5) перехідні виправно-трудоим будинки; установ для застосування заходів соціального захисту медико-педагогічного характеру: 1) трудові будинки для неповнолітніх правопорушників; 2) трудові будинки для правопорушників із робітничо-селянської молоді; установ для застосування заходів соціального захисту медичного характеру: 1) колонії для психічно невривноважених, туберкульозних та інших хворих ув'язнених; 2) інститути психіатричної експертизи, лікарні. Загальне керівництво місцями позбавлення волі здійснювало Головне управління місць позбавлення волі УСРР, в структурі якого функціонувала так звана «розподільча комісія» та бюро примусових робіт без утримання під вартою. У 1929 р. започатковано мережу виправно-трудоим таборів, які згодом ввійшли до системи ГУЛАГу. На території УСРР, впродовж 1938-1956 рр. функціонувало 12 виправно-трудоим таборів. Встановлено, що впродовж всього часу існування радянська кримінально-виконавча система була інструментом тоталітаризму.

**Ключові слова:** кримінально-виконавча система, Виправно-трудоим кодекс, колонія, табір, ГУЛАГ, тоталітарна система.

**Demianchuk T. D. Types of penalties institutions according to the Correspondence and Labor Code of the USSR**

The article describes the main types of penal institutions provided for by the Correctional and Labor Code of the USSR of 1925. It is established that until the adoption of the code, this system was not structured and was guided by the principles of revolutionary expediency. The specificity of the Soviet criminal-executive system was the decentralization and subordination of correctional institutions to the People's Commissariat of Internal Affairs and the People's Commissar of Justice. Both institutions were the main instruments of totalitarianism and directed their main efforts to the fight against the opponents of the Soviet government. The Correctional and Labor Code of the USSR determined the structure of the criminal and executive system and provided for the functioning of institutions for the application of social protection measures of a correctional nature: 1) prisons; 2) correctional and labor houses; 3) labor colonies - agricultural, craft and factory; 4) special purpose isolators; 5) transitional correctional and labor houses; institutions for the application of social protection measures of a medical and pedagogical nature: 1) workhouses for juvenile delinquents; 2) labor houses for offenders from worker-peasant youth; institutions for the application of social protection measures of a medical nature: 1) colonies for mentally unstable, tuberculosis and other sick prisoners; 2) psychiatric examination institutes, hospitals. General management of places of deprivation of liberty was carried out by the Main Directorate of places of deprivation of liberty of the USSR, in the structure of which the so-called «distribution commission» and the bureau of forced labor without detention functioned. In 1929, a network of correctional labor camps was started, which later became part of the Gulag system. During 1938-1956, 12 correctional labor camps functioned on the territory of the Ukrainian SSR. It has been established that throughout its existence, the Soviet penal system was a tool of totalitarianism.

**Key words:** penal system, Correctional Labor Code, colony, camp, Gulag, totalitarian system.

**Постановка проблеми.** Проблема переосмислення радянської правової спадщина назріла, а повномасштабне вторгнення росії її тільки підсилило і активізувало увагу науковців довкола питань, які стосуються тоталітарного минулого. Елементом радянського тоталітаризму була кримінально-виконавча система, яка являла собою сукупність центральних (республіканських та союзних органів влади), а також адміністрації закладів відбування покарань на місцях, які в період функціонування ГУЛАГу володіли навіть правом видавати власні закони і розпорядження. Важливо, що в різні періоди розвитку кримінально-виконавчої системи змінювалася структура місць позбавлення волі, яка залежала насамперед від політичної кон'юнктури. Одночасно, розглядаючи радянську систему виконання покарань як елемент тоталітаризму доцільно охарактеризувати структуру та умови утримання ув'язнених не тільки в установах, які були на території УРСР, а й за межами республіки, адже впродовж 1920-1960-х рр. саме українці становили більшість ув'язнених виправно-трудова таборів на території Сибіру та Передньої Азії.

З огляду на зазначено доцільно не тільки виокремити основні етапи становлення кримінально-виконавчої системи, а й конкретизувати основні види установ відбування покарань, які діяли на території УРСР і використовувалися не тільки для перевиховання злочинців, а й як інструмент тоталітарної системи. Перша чітка систематизація установ відбування покарань відбулася після прийняття 1925 р. Виправно-трудова кодекс УСРР, а тому доцільно їх проаналізувати їх правову природу, умови утримання ув'язнених осіб.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Кримінально-виконавча система радянської доби, як і загалом державно-правове минуле УРСР вимагають об'єктивного і неупередженого наукового аналізу. Утверджена в радянський період ідеологема про «народний характер» правової системи, дотримання прав і свобод громадян не відповідає численним фактам терору проти мирного населення.

Об'єктивно, тема дослідження обумовлює використання і аналіз російськомовної літератури та джерел радянської доби. Однак, саме критичний аналіз наукових праць радянських і сучасних вчених дозволить не тільки прослідкувати еволюцію органів виконання покарань, а й визначити тоталітарний характер кримінально-виконавчої системи. Вся використана у дослідженні

російськомовна література опублікована до 2014 року.

Методологічною основою нашого дослідження стали праці В. Василика, В. Васильєва, В. Жарого, Р. Козака, Ю. Рідкоборода, І. Малиновського, О. Пристайка, Г. Савчин, М. Яцишина та ін.

**Постановка завдання.** Метою статті є аналіз основних типів кримінально-виконавчих установ, які діяли в УРСР.

**Виклад основного матеріалу.** Радянська кримінально-виконавча система являла собою вертикаль владних органів влади, а також місць позбавлення волі, в яких відбували покарання у вигляді ізоляції, або виконання примусових робіт ув'язнених на різні терміни особи. До моменту прийняття у 1925 р. Виправно-трудова кодекс ця система не була структурованою і керувалася принципами революційної доцільності.

Після прийняття 23 жовтня 1925 р. Виправно-трудова кодекс УСРР, було визначено нову структуру місць позбавлення волі, а сам кодекс впорядкував систему виконання покарань. Український радянський вчений В. Жарий захищаючи у 1985 р. дисертаційне дослідження на тему «Виправно-трудова кодекс УСРР 1925 (Розробка, прийняття, основні положення)», вказував на те, що законодавчо було закріплено прогресивну систему застосування заходів соціального захисту у виправно-трудова установах, відповідно до якої ув'язнені піддаються різному режиму, розподіляються по виправно-трудова установам різних типів і поділяються на розряди, з переведенням з нижчого до вищого і назад, залежно від особливостей їх особистості, соціального стану, мотивів та причин злочину, поведінки та успіхів у роботах та заняттях [5]. Такими установами, відповідно до міри покарання були:

- установи для застосування заходів соціального захисту виправного характеру: 1) будинки ув'язнення; 2) виправно-трудова будинки; 3) трудові колонії - сільськогосподарські, ремісничі та фабричні; 4) ізолятори спеціального призначення; 5) перехідні виправно-трудова будинки;
- установи для застосування заходів соціального захисту медико-педагогічного характеру: 1) трудові будинки для неповнолітніх правопорушників; 2) трудові будинки для правопорушників із робітничо-селянської молоді;
- установи для застосування заходів соціального захисту медичного характеру: 1) колонії для психічно неврівноважених, туберкульозних та інших хворих ув'язнених; 2) інститути психіатричної експертизи, лікарні тощо [3; 6, с. 30].

Виправно-трудоий кодекс УСРР визначив структуру кримінально-виконавчої системи. Загальне керівництво місцями позбавлення волі здійснювало Головне управління місць позбавлення волі УСРР, якому підпорядковувалося губернські (обласні) інспекції. В структурі останньої діяла так звана «розподільча комісія» та бюро примусових робіт без утримання під вартою. До засідань «розподільчої комісії» запрошували прокурорів, медиків й приймали рішення стосовно розподілу засуджених до позбавлення волі по місцях відбування покарань чи переведення їх із однієї виправно-трудої установи до іншої (переводи могли здійснюватися винятково в межах однієї губернії - *Т.Д.*). «Розподільча комісія» приймала рішення про перевід ув'язнених з однієї категорії в іншу, продовження терміну відбування покарань неповнолітніх, якщо ті не демонстрували позитивних показників виправлення, готували клопотання про зміну міри покарання - умовного чи безумовного дострокового звільнення [3].

Стосовно бюро примусових робіт без утримання під вартою, то воно підпорядковувалося і особисто очолювалося губернським (обласним) інспектором й займався обліком осіб засуджених до примусових робіт без утримання під вартою, розподіл їх на роботи відповідно до вироків або постанов уповноважених на те органів, загальний нагляд за дотриманням правил ув'язненими, тощо [3]. Цікавою нормою було те, що кошти на функціонування бюро примусових робіт отримувалися з відрахувань заробітної плати осіб, які відбували покарання [18, с. 96].

Особливістю радянського виправно-трудоого законодавства середини 1920-х рр. було збереження певних ліберальних ідей. Однією із них було створення при кожній установі відбування покарань спостережної комісії в складі керівника установи, народного судді району в якому знаходиться виправна установа та представника профспілкової організації [3]. Присутність члена профспілки обумовлювалася саме трудовим підходом в системі відбування покарань. Також, до участі комісії залучалися прокурор чи його заступник, а у випадку розгляду справи неповнолітнього - представник відділу народної освіти, який наділявся правом вирішального голосу при вирішенні долі ув'язненого (комісія займалася питаннями пом'якшення режиму утримання, зменшення терміну відбування покарань, зміни його типу - під вартою чи без, тощо - *Т.Д.*).

Визначені Виправно-трудоим кодексом 1925 р. місця позбавлення волі були досить

диференційованими, в тому числі під впливом змісту вчиненого злочину, умов утримання, трудових зобов'язань осіб, які відбували покарання. Так, в будинках ув'язнення або так званих «арештних домах» утримувалися: особи, які перебували під слідством; засуджені доки вирок не набрав законної сили; позбавлені волі на термін до шести місяців. Після підпорядкування місць позбавлення волі Народному комісаріату юстиції (далі - НКЮ), будинки ув'язнення були перейменовані «місця досудового або короткотермінового ув'язнення» [12, с. 55].

У виправно-трудоих будинках відбували покарання особи засуджені на термін більше шести місяців. Трудові сільськогосподарські, ремісничі та фабричні колонії були місцем утримання осіб, засуджених до позбавлення волі без суворої ізоляції на строк не більше п'яти років. Такі вирокі висувалися селянам або найманим робітникам, які вчинили злочин вперше, випадково, або через важке матеріальне становище. У примітці до ст. 47 вказувалося, що до трудових колоній могли бути переведені ув'язнені (винятково «трудящі»), засуджені і на більший термін, якщо до відбуття строку позбавлення волі залишається не більше п'яти років [3; 14, с. 25].

Ізолятори спеціального призначення були місцем утримання осіб, які не належали до робітничого класу й вчинили злочин через класові звички, погляди чи інтереси, або для «трудящих», яких суд визнав особливо небезпечними злочинцями. Утримання осіб в ізоляторах спеціального призначення передбачало цілковиту й посилену ізоляцію особи, яка відбувала покарання. Ув'язнені в ізоляторах особи також залучалися до роботи але мали виконувати її винятково в межах установи, раз у два тижні зустрічатися з близькими і використовувати на власні потреби не більше 1/3 зароблених коштів.

У перехідні виправно-трудоі будинки направлялися на тимчасове утримання ув'язнені, які «після відбуття частини строку позбавлення волі в інших місцях ув'язнення, виявили пристосованість до трудового життя та визнані розподільчою комісією такими, що підлягають переведенню в обстановку напіввільного режиму» [3].

Для неповнолітніх та для осіб до 20 років було створено так звані трудові будинки. При цьому, неповнолітні, тобто тим яким не виповнилося 18 років, утримувалися окремо від осіб, яким було 19-20 років.

Особливістю радянської кримінально-виконавчої системи було групування осіб, які

відбували покарання на кілька категорій. Цікаво, що в основі цього поділу був класовий чинник. Так, до першої категорії ув'язнених відносили осіб які підлягали позбавленню волі із суворою ізоляцією. До другої категорії - професійні злочинці (ймовірно рецидивісти - Т.Д.), а також ті з ув'язнених, які, не належать до класу трудящих, вчинили злочин унаслідок своїх класових звичок, поглядів чи інтересів. До третьої категорії відносили всіх інших осіб, які відбували покарання і не належали перших двох [3].

На початку 1920-х рр. в УСРР активно формувалася мережа будинків ув'язнення, виправно-трудова будинки та ізоляторів попереднього утримання. Одночасно, Виправно-трудова кодекс УСРР 1925 р. був формальним, тому відповідальні за створення та утримання місць позбавлення волі органи Народного комісаріату внутрішніх справ (далі - НКВС), НКЮ та Об'єднаного державного політичного управління вносили багато змін [11, с. 105]. Про недосконалість норм радянського виправно-трудова права, умови утримання осіб, які відбували покарання, тощо, детально описав І. Малиновський і назагал прийшов до слушного висновку, що ізоляція ув'язнених на тривалий термін, унеможливлення їх контактів з членами сім'ї, призводить до руйнації сім'ї і можливого рецидиву злочину [7, с. 204]. Такий висновок, на нашу думку був завуальованою критикою системи виправно-трудова таборів, які почали формуватися у 1920-х рр. і передбачали відбування покарання далеко за межами області і навіть республіки.

Ключовою передумовою зміни в структурі місць позбавлення волі, а також умовах утримання осіб, які відбували покарання, були ідеї масового терору, які набули поширення в другій половині 1920-х рр. Так, Постановою ВЦВК та РНК РРФСР «Про каральну політику та стан місць ув'язнення» від 26 березня 1928 р., було запроваджено класову градацію між особами, які відбували покарання. Всіх ув'язнених поділяли на «соціально чужих» та «соціально близьких». Для категорії «соціально чужих», тобто політичних злочинців і так званих «ворогів народу» було ліквідовано право дострокового звільнення та скорочення терміну ув'язнення шляхом заліку робочих днів.

Таємна постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про використання праці кримінальних арештантів» від 13 травня 1929 р. поклала початок формуванню мережі виправно-трудова таборів в районі м.Ухти (Республіка Комі). Чергова, також таємна, Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про

використання праці кримінально-ув'язнених» від 27 червня 1929 р. зобов'язала перейменувати всі концентраційні табори виправно-трудова, а Постанова РНК СРСР «Про використання праці кримінально-ув'язнених» від 11 липня 1929 р. усі виправно-трудова табори передавалися під керівництво ОГПУ. У постанові вказувалося, що основною метою створення подібних табірних установ є колонізація віддалених районів та «експлуатації їх природних багатств» [10]. У подальшому всі табори ввійшли до системи ГУЛАГу.

На території України виправно-трудова табори функціонували впродовж 1930-1950-х рр. Особливістю створення подібних установ на території України, на відміну від аналогічних на далекому Сході СРСР був час впродовж яких вони функціонували. Як правило, створення подібних таборів здійснювалося з метою будівництва доріг, освоєння певних сировинних ресурсів.

Загалом, на території УРСР, впродовж 1938-1956 рр. функціонувало 12 виправно-трудова таборів: Азовлаг, Азовське ТВ, Білорозовицький табір ОВТК НКВС БРСР, Будівництво 210 і ВТТ, Будівництво 211 і ВТТ, Будівництво 882 і ВТТ, Будівництво 940 і ВТТ, Будівництво ГУШОСДОРА МВД № 1 і ВТТ, ВТТ «ЕН», Гагаринське ТВ, Донлаг, Мостонське ТВ [2].

Першими виправно-трудова таборами були Будівництво 211 і ВТТ та Будівництво 210 і ВТТ. Обидва були створені у вересні 1938 р. з метою будівництва доріг в Київському оборонному окрузі [15; 16]. Найпізнішими таборами були Гагаринське ТВ, яке функціонувало з травня 1953 до грудня 1955 рр. (його в'язні використовувалися для спорудження центральної бази зберігання ядерної зброї в Криму) та Мостовське ТВ, яке діяло впродовж травня 1953 - жовтня 1955 р. Останній табір знаходився в містечку Делятин на Івано-Франківщині, а праця ув'язнених використовувалася для спорудження стратегічного військового об'єкту, а також нафротозвідувальних установ [8].

На передодні Другої світової війни, в структуру ГУЛАГу входило 2562 установи. З них: 183 - промислові виправно-трудова табори; 109 - сільськогосподарських виправно-трудова таборів; 280 колонії підрядних робіт та 1990 районних бюро виправних робіт [13, с. 107-108; 17, с. 65]. Середня кількість осіб, які відбували покарання в цих установах становила понад 210 тис. осіб.

Стосовно виправно-трудова колоній, то вони були своєрідним резервом, який у випадку необхідності перетворювався у виправно-трудова табір, з встановленням жорсткішого режиму

відбування покарання, більшими трудовими повинностями.

Тільки в умовах лібералізації суспільних відносин актуальності набуло питання доцільності виправно-трудова таборів. Формально радянські законодавці критикували систему ГУЛАГ в рамках критики «культу особи». 5 квітня 1956 р. представлено проект Постанови ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР «Про реорганізацію виправно-трудова установ МВС та заходів покращення їх роботи з перевиховання та виправлення ув'язнених» від [4, с. 188], у якому вказувалося, що МВС не виконує положення Постанови ЦК КПРС «Про заходи покращення роботи виправно-трудова таборів та колоній МВС» (10 липня 1954 р.) й не забезпечує реалізацію функції перевиховання ув'язнених. Важливо, що в проекті постанови 1956 р. вказувалося на матеріальне забезпечення виправно-трудова таборів і становище ув'язнених.

Як результат, впродовж 1956-1958 рр. систему виправно-трудова таборів було розформовано, а для утримання осіб, засуджених до позбавлення волі, пропонувано використовувати виправно-трудова колонії та в'язниці.

Як наслідок, впродовж 1958-1959 рр. роль Головного управління виправно-трудова таборів та МВС СРСР звелася до координації республіканських систем місць позбавлення волі. До кінця 1959 р. на теренах союзної держави функціонувало 25 таборів.

У кінцевому випадку, 13 січня 1960 р. указом Президії Верховної Ради СРСР було скасовано і Головне управління виправно-трудова таборів МВС СРСР, і союзне Міністерство внутрішніх справ [9, с. 108].

Саме з січня 1960 р. можна говорити про початок формування республіканської системи місць позбавлення волі, основу якої становила система в'язниць.

**Висновки.** Таким чином, основною специфікою радянської кримінально-виконавчої системи після прийняття Виправно-трудова кодексу 1925 р. було закріплення виправно-трудова підходу до перевиховання осіб, які відбували покарання. Основними установами відбування покарань були будинки ув'язнення, виправно-трудова будинки, трудові колонії (сільськогосподарські, ремісничі та фабричні), ізолятори спеціального призначення, перехідні виправно-трудова будинки, трудові будинки для неповнолітніх правопорушників, трудові будинки для правопорушників із робіничо-селянської молоді, колонії для психічно

неврівноважених, туберкульозних та інших хворих ув'язнених, інститути психіатричної експертизи, лікарні тощо. Однак основна кількість ув'язнених осіб відбували покарання у виправно-трудова колоніях та виправно-трудова таборах. Останні вважалися закритими установами і на початку 1930-х рр. об'єднані в мережу ГУЛАГ, яка стала символом тоталітаризму і репресій проти населення країни.

Специфікою радянської кримінально-виконавчої системи була децентралізація і підпорядкування виправних установ Народному комісаріату внутрішніх справ та наркомун юстиції. Обидві інституції були основними інструментами тоталітаризму й основні свої зусилля спрямовували на боротьбу з противниками радянської влади.

У сучасних умовах доцільно здійснити об'єктивну й неупереджену оцінку діяльності виправно-трудова установ й загалом кримінально-виконавчої системи УРСР.

#### Література

1. Василик В.В. Кримінально-виконавчі засади покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Дис. Док. філос. (право). К., 2021. 312 с.
2. Васильєв В.Ю. Концентраційні табори більшовицького та нацистського тоталітарних режимів на території УСРР-УРСР. *Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2008. 568 с. URL: [http://www.history.org.ua/?termin=Koncentratsiyni\\_Tabori](http://www.history.org.ua/?termin=Koncentratsiyni_Tabori).
3. Виправно-трудова кодекс УСРР 1925 р. *Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / упор. Г. О. Радов, І. І. Резнік*. Київ: ВД «Говард Пресс», 1998. Т. 2. Ч. 1. 456 с.
4. ГУЛАГ (Главное управление лагерей), 1917-1960. М., 2000. 902 с. URL: <https://library.khpg.org/files/docs/1363780599.pdf>.
5. Жарый В. Исправительно-трудова кодекс УССР 1925 года (Разработка, принятие, основные положения). Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1985. 21 с.
6. Козак Р.А., Рідкобород Ю.В., Мелаш А.С. Зародження пенітенціарної системи в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2021. № 10. С. 28-31. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/3>.
7. Малиновський І.О. Радянські поправчо-трудова установи порівнюючи з буржуазними тюрмами / За редакцією та від редактора В. О. Попелюшка. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. 306 с.

8. Мостовское ЛО (Мостовлаг, Мостовский ИТЛ). URL: <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/r3/r3-247.htm>.
9. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.
10. Постановление СНК СССР «Об использовании труда уголовно-заключенных» от 11 июня 1929 г. *Сборник материалов по истории социалистического уголовного законодательства (1917-1937 гг.)*. Москва : Юридическое изд-во НКЮ, СССР, 1938. С. 282-283.
11. Пристайко О.В. НКВС - МВС УРСР (1934 - 1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження). Дис. ... канд. юрид. наук. К., 2021. 272 с.
12. Савчин Г.Я. Система виконання покарань у західних областях України в період 1944-1953 рр.: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 200 с.
13. Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ. М., 2014. 1280 с.
14. Степанюк А. Колонія чи в'язниця? Погляд на установи виконання покарань з позицій історичного ревізійонізму. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*, 2020. Вип 1. С. 20-37.
15. Строительство 210 И ИТЛ. URL: <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/r3/r3-336.htm>.
16. Строительство 211 И ИТЛ. URL: <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/r3/r3-337.htm>.
17. Ткачова О.В. Виконання покарань у виді виправних і громадських робіт : монографія. Харків : Право, 2010. 192 с.
18. Яцишин М.М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія. Луцьк : Волинський національний ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 440 с.

**Дем'янчук Т. Д.**,  
кандидат історичних наук, доцент,  
докторант кафедри теорії держави і права  
Національної академії внутрішніх справ  
ORCID ID: 0000-0002-8908-4356